

ПОХОДЖЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ ШАБЛІ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

В статті розглянуто праці українських вчених, які досліджували козацькі шаблі.

Ключові слова: козацька шабля, зброя, козацьке озброєння.

В Україні шабля є одним із найважливіших символів козацтва й традицій, пов'язаних із національним визволенням та державотворчими процесами. Вона посідала визначне місце в свідомості українців, асоціюючись, у першу чергу з козаком-захисником народу і Вітчизни. Шабля фігурує в численних творах усної народної творчості. Тому дослідження з даної теми є актуальним, оскільки воно становить вагомую частку вивчення козацького минулого, життя, побуту та численних військових походів [1, с.6].

Козацьке озброєння як об'єкт дослідження до поля зору науковців потрапило наприкінці ХІХ ст. в контексті вивчення різнобічних аспектів комплексу козацького озброєння та його різновидів. В цей період з'являється низка публікацій українських дослідників та колекціонерів, зокрема О. Лазаревського, Д. Яворницького, В. Тарновського, О. Поля, Т. Легоцького тощо [2].

Д. Яворницький першим звернувся до вивчення цілого комплексу козацького озброєння. У своїй праці «Історія запорозьких козаків» [3], описуючи гармати, звертає увагу на класифікації (за матеріалом виготовлення та конструкцією), конструкції та розміри відомих йому зразків. Висвітлюючи історію артилерії, автор підтримує думку про появу гармат на Україні від ХV ст., вважаючи їх польськими, турецькими, генуезькими та російськими за походженням. Ним також уперше опубліковано статистику наявності та надходження артилерії на Запоріжжя у другій половині ХVІІ ст. [3] Описуючи ручну вогнепальну зброю вчений приділив увагу термінам, які зустрічаються в писемних джерелах для її визначення (рушниця, самопал), способу носіння та загальному стилю оздоблення, традиціям, пов'язаним з використанням зброї, а також документальним свідченням її застосування, проте повністю оминув проблему класифікації. Те ж стосується холодної та металевної зброї, зокрема списів і шабель, келепів, а також луків зі стрілами. Їхня конструкція та різновиди описані лише в загальних рисах. Також приділена увага якірцям, порохівницям, кінському убору.

В цей період з'явилася низка досліджень різних науковців, які представлені у каталогах, й пізніше перетворилися на музейні колекції й становлять сьогодні джерельну базу профільних досліджень.

Даній темі значну увагу приділяв історик О. Лазаревський. Він, один з перших українських дослідників описав окремі зразки зброї, віднаходив місця зберігання раритетів [4] та вводив у науковий обіг документи, що стосувалися комплексу козацького озброєння першої половини XVIII ст., оснащення та складу окремих військових підрозділів [5].

У 20-х рр. XX ст. дослідники даній темі увагу майже не приділяли. Про зброю згадували епізодично й лише при аналізі документів, що стосувались ремісничого виробництва міських цехів.

Починаючи з 30-х років проблематика зброєзнавчих досліджень почала цікавити наукові дисципліни військово-історичної спрямованості. В даний період з'являється праця «Історія Українського війська» І. Крип'якевича та Б. Гнатевича [6], в якій автори вперше подають історію розвитку національної військової справи та озброєння від часів Київської Русі. Основну увагу в роботі приділено системі організації та забезпечення війська, тактичній й стратегічній концепції ведення бойових дій й історії військових кампаній. Самій же козацькій зброї присвячено лише декілька сторінок [6]. Згадуючи «козацьку шаблю» автори вважають, що цій клинковій зброї відповідає певний морфологічний тип і характеризують її як «шаблі... доволі тонкі та легкі, ручку мали оздобну, похви при крашені різьбою» [6, с.259]. Інші відомості, що стосуються козацького озброєння запозичені вченими у різних дослідників, зокрема у Д. Яворницького. Дана праця для нашого дослідження є важливою, оскільки автори приділили окрему увагу проблемі козацької шаблі.

В наступні 40-50-ті роки в українській історіографії дослідження з даної теми проводилося в межах праць, які були присвячені загальній історії козаччини [7].

Значний інтерес для даного дослідження становлять праці емігранта Ю.Тис-Крохмалюка. Ще до початку Другої Світової війни він спробував піддати ручну козацьку зброю типологічному аналізу [8]. Автор підтримав попередників й прийняв «зручну» гіпотезу про оригінальний морфологічний тип «козацької шаблі», й намагається її науково обґрунтувати. У роботі вперше у вітчизняній історіографії зустрічаємо коректні зауваження щодо морфологічних особливостей турецького та угорського типів шабель.

В 60-х роках спостерігається відновлення інтересу до вивчення теми козацької зброї в Україні. Варто зазначити праці О. М. Апанович та В. О. Сидоренко, які є основоположниками

сучасного українського зброєзнавства як спеціальної історичної дисципліни.

О. М. Апанович є дослідницею козацької давнини. Вона вперше створила національну історичну концепцію Збройних сил України XVII — першої половини XVIII ст. Детально проаналізувала принципи комплектування, організації, забезпечення, військової тактики, мобілізації українського козацтва, його бойове і фортифікаційне мистецтво [9], а також зробила аналіз історіографічної бази військово-історичних досліджень у попередні часи [10]. Серед історико-зброєзнавчих студій вагомою працею стало дослідження В. О. Сидоренка. Він охарактеризував зброєзнавство як спеціальну історичну дисципліну [11], розробляв проблеми озброєння козацької піхоти середини XVII ст. та виробництва зброї на Україні [12]. Вчений характеризує вогнепальну та холодну зброю, детально пояснюючи, які саме різновиди криються за історичними назвами в писемних джерелах, а також розглядає її технічні особливості. Ним також залучені писемні джерела з метою більш детальної реконструкції зовнішнього вигляду та матеріалів застосованих при виробництві окремих старшинських шабель. Вчений виокремив у документах «шаблі черкаського діла», обґрунтував їх українське походження та одним із перших зробив зауваження щодо їх художнього оздоблення.

У період 1970 – 80-х рр. українськими вченими не було створено помітних праць, присвячених військовому мистецтву козацтва та його зброї.

Напочатку 1990-х р. зусиллями українських археологів, насамперед І. К. Свешнікова відбувся справжній прорив у вивченні козацької зброї. У своїй праці «Битва під Берестечком» [13] докладно проаналізував потужний корпус джерел різних типів – писемних та іконографічних із залученням великого обсягу документів та художніх творів різних країн. Значну увагу І. К. Свешніков відводить речовим джерелам. Він наголошує, що вперше у вітчизняній науці середньовічна битва вивчається ним археологічними методами. У роботі вперше виділено та досліджено групу селянської зброї. Докладно аналізуючи комплекс віднайдені холодної та металеві зброї, вчений звертає особливу увагу на шаблі, навіть робить чергову у вітчизняній історіографії спробу виділити оригінальний морфологічний тип «козацької шаблі» [13].

Нашої уваги заслуговують праці І. С. Стороженка та В. І. Сергійчука.

І. С. Стороженко присвячує окремий розділ комплексу озброєння українських козаків часів Хмельниччини з метою не лише детальної реконструкції загальної тактичної схеми бойових дій козацького війська, але й визначення конкретного

місця в ній груп вояків, озброєних однотипними різновидами ручної зброї [14].

Праця В. І. Сергійчука [15] присвячена тому ж таки хронологічному періоду – середині XVII ст.

Нашої уваги заслуговує праця Б. В. Мельника, який у свій час активно сприяв дослідженням І. К. Свєшнікова. Стаття вперше повністю присвячена проблематиці козацької шаблі. Цей вчений зробив внесок й у вивчення міського зброярського виробництва [16].

Значно зросла кількість присвячених зброї публікацій у збірниках наукових праць та матеріалах науково-практичних конференцій. Зокрема, з 1995 р. й донині в Луцьку щорічно проводиться спеціалізована наукова конференція «Сторінки воєнної історії Волині» де опубліковано чимало зброєзнавчих матеріалів.

Нашої уваги заслуговує монографія В. М. Заруби, в якій автор приділяє увагу характеристиці козацької зброї, зроблену попередниками, а також, доповнює їх вельми полемічними тезами, зокрема щодо місцевого виробництва шабел «сферичної форми з важким клинком», низької якості сталі, яку можна виготовити з болотної руди, а також шабел турецького типу з єлманню, які він називає ятаганамі (очевидно сплутавши їх із кіліджами) [17].

На основі вивчення широкого комплексу джерел (з пріоритетом основних для зброєзнавства речових) та залученням методів суміжних дисциплін побудовані новітні зброєзнавчі дослідження Д. Тоїчкіна [18], В. Гуцула [19], В. Добрянського [20] та інших дослідників. Зокрема, Д.Тоїчкін присвятив значну кількість праць козацькому озброєнню. У праці «Клинкова зброя козацької старшини XVI – першої половини XIX ст.: проблеми атрибуції та класифікації» [21] автор приділяє увагу проблематиці холодної зброї українського козацтва. На основі речових, іконографічних та писемних джерел довгоклинкову зброю розглядає як важливу складову військової культури Раннього нового часу. Автор ретельно досліджує представницькі зразки мечів, палашів і шабел XVI– першої половини XIX ст., які, згідно з історичними легендами, належали козацьким гетьманам та представникам старшини нижчого рангу, а нині зберігаються у державних та приватних колекціях України, Республіки Польщі. У книзі Д.Тоїчкіна «Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження» [22] аналізуються питання появи, поширення та побутування шаблі на теренах України, досліджуються проблеми місцевого виготовлення шабел, поширення їх каналами міжнародної торгівлі протягом XVII–XVIII ст. На основі речових та іконографічних джерел, представлених матеріалами музейних колекцій України, шабля українського козацтва

Отож можемо спостерігати дві тенденції у сучасній українській історіографії, присвяченій козацькому озброєнню – появу окремих спеціалізованих досліджень та інтеграцію готових зброєзнавчих розробок в історичні праці задля підсилення аргументації та обґрунтування наукових поглядів авторів. На сьогодні вивченням теми козацької зброї займаються наукові та науково-популярні періодичні видання. З 2002 р. в Україні виходять науково-популярні часописи «Воєнна історія» та «Клинок».

Але відкритими залишаються ряд питань, що стосуються як походження й розвитку так і поширення прийнятих у козацькому середовищі зразків озброєння.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Тоїчкін Д. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження. К., 2007. 368 с.
2. Яворницький Д. І. Історія запорізьких казаків: у 3-х т. / 3-е видання. К., 1990. Т. 1, 1892. С. 164-168.; Каталог українських древностей коллекции В. В Тарновского. К., 1898. 86 с.; Каталог коллекции древностей А. Н. Поль, в Екатеринославе / Составила К.Мельник. К., 1893.
3. Яворницький Д. І. Історія запорізьких казаків: у 3-х т. / 3-е видання. К., 1990. Т. 1, 1892. С. 164-168.
4. Лазаревський А. Походное вооружение гетманского казака... // Київська старовина, 1901. № 2. Документи, повідомлення та нотатки. С. 78.
5. Гетманская надворная корогва // Київська старовина, 1901. № 9. С. 78.
6. Крип'якевич І., Гнатевич Б. Історія Українського війська: У 2 т. Львів, 1936. (Репринт. К., 1992). Т. 1. С. 257–260; 270–272.
7. Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. 2-ге вид. К., 1994. 539 с.
8. Тис-Крохмалюк Юрій. Воєнний похід Сагайдачного на Москву. Львів, 1936. С. 9; Тис-Крохмалюк Юрій. Бої Хмельницького (військово-історична студія), Мюнхен, 1954.
9. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. К., 1969. 224 с.
10. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. в українській та російській історіографії // УІЖ. 1971. № 11. С. 21–38.
11. Сидоренко В. О. Зброєзнавство як історична дисципліна // Історичні джерела та їх використання. К., 1966. Вип. 2. С. 75–80.
12. Сидоренко В. О. З історії селянсько-козацької артилерії часів визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. // Праці Київського державного історичного музею. К., 1958. Вип. 1; Вогнепальна зброя селянсько-козацької піхоти XVI–XVII ст. // Український історичний журнал. 1965. № 9. С. 114–118; Військові

реліквії // Архіви України. 1967. № 3; Зброя XVI–XVII століть на Україні – пам'ятка історії та мистецтва. К., 1970. 20 с.; Козацька піхота та її озброєння під час Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. К., 1972. Вип.7. С. 161-169.

13. Свєшніков І. К. Битва під Берестечком. Львів, 1992. 304 с. Див. також фотопутівник «Музей-заповідник Козацькі могили». Львів, 1990.

14. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII ст. Книга перша: Воєнні дії 1648-1652 рр. Дніпропетровськ, 1996. С. 47-72.

15. Сергійчук В. І. Армія Богдана Хмельницького. К., 1996. 254 с.

16. Мельник Б. В. Шабля // Львівський історичний музей. Наукові записки. Львів, 1994. Вип. 2-3. С. 252-281; Львівські зброярі // Наукові записки / Львівський історичний музей. Львів, 1999-2001. Вип. 8-10.

17. Заруба В. М. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. Дніпропетровськ, 2003. С. 146.

18. Тоїчкін Д. Козацька шабля XVII – XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження. К., 2007. 368 с.

19. Гуцул В. Бойові мечі з музейного зібрання Ужгородського замку. Львів, 2008. 74 с.

20. Добрянський В. Про деякі аспекти атрибуції польських бойових наголів'їв козацької доби //Музейний вісник. Запоріжжя, 2007. № 7.

21. Тоїчкін Д. Клинкова зброя козацької старшини XVI – першої половини XIX ст.: проблеми атрибуції та класифікації. К.: Ін-т історії України НАНУ, 2013. 464 с.

22. Тоїчкін Денис. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження. К., 2007. 368 с.

Тетяна Мельничук, Людмила Коритна

ПОНЯТТЯ «ЕДЬЮТЕЙНМЕНТУ» В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ МЕТОДИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У даній статті автори зробили спробу зібрати, узагальнити та порівняти думки різних авторів, щодо розуміння та тлумачення едьютейнменту.

Ключові слова: едьютейнмент, навчання через розваги, ігропедагогіка, дидактичні ігри.

Едьютейнмет, навчання через розваги, ігропедагогіка – ці терміни прямують поряд коли хтось із авторів, методистів намагається описати власну практику застосування ігр на уроках